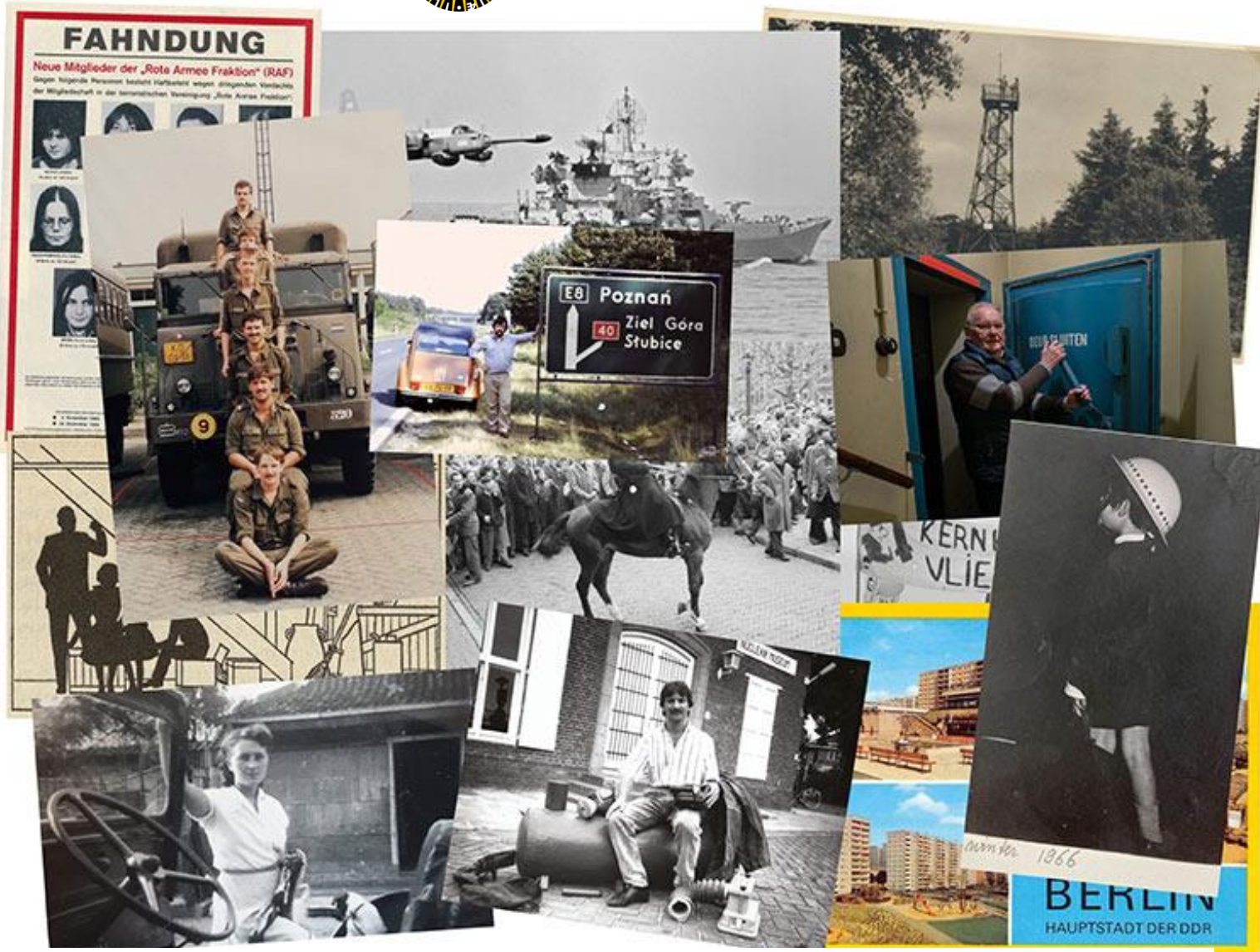

Universiteit
Utrecht

Analyse egodocumenten publiekscampagne *Wat deed jij tijdens de Koude Oorlog?*

Oktober 2023
Marijn Weststrate
International Relations in Historical Perspective
Stageonderzoek
Universiteit Utrecht
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

Inhoudsopgave

Inleiding	2
<i>Geschiedschrijving versus herinnering.....</i>	<i>2</i>
<i>Kwalitatief onderzoek</i>	<i>4</i>
<i>Codering</i>	<i>5</i>
<i>Opbouw analyse.....</i>	<i>6</i>
Hoofdstuk 1: Dienstplicht.....	7
<i>Ervaring dienstplicht</i>	<i>8</i>
<i>Positieve herinnering.....</i>	<i>9</i>
<i>Negatieve herinnering</i>	<i>10</i>
<i>Twijfel over de dienstplicht.....</i>	<i>11</i>
<i>Dienstweigering.....</i>	<i>12</i>
<i>Functies dienstplicht.....</i>	<i>13</i>
Hoofdstuk 2: Oorlogsangst.....	15
<i>Angst bij dienstplichtigen</i>	<i>16</i>
<i>Angst bij burgers.....</i>	<i>18</i>
Hoofdstuk 3: De kinderen van de Koude Oorlog.....	20
<i>(Na)Oorlogse generatieproblematiek.....</i>	<i>20</i>
<i>Opvoeding en omgeving</i>	<i>21</i>
Hoofdstuk 4: opmerkelijke verhaallijnen	24
<i>Seedorf.....</i>	<i>24</i>
<i>Achter het ijzeren gordijn.....</i>	<i>26</i>
Tot slot	28
Bibliografie.....	30

Inleiding

In mei en juni 2023 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in samenwerking met Stichting Liniebreed Ondernemen (SLO) een verhalencampagne gevoerd. De campagne riep Nederlanders op om antwoord te geven op de vraag “Wat deed jij tijdens de Koude Oorlog?”. Met deze vraag hoopte de RCE maatschappelijke duiding aan de Koude Oorlog en zijn monumenten te geven. Aanvankelijk is de Koude Oorlog voor veel Nederlanders als een ondergeschikte oorlog bestempeld. Er is immers in deze periode nooit een daadwerkelijke oorlog geweest op Nederlands grondgebied. Toch gaan er achter de geschiedenis van de Koude Oorlog in Nederland tal van objecten en herinneringen schuil.

De selectie Koude Oorlog objecten zijn sinds de Kamerbrief van 28 april 2020 namens de (voormalig) Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, onderworpen aan een uitgebreid onderzoek. De uitkomst van dit onderzoek is een shortlist van monumenten die voorgedragen gaan worden als rijksmonumenten. Wat hebben deze objecten betekend voor de Nederlander in deze periode? Welke herinneringen hebben mensen aan deze plekken? De verhalencampagne biedt ruimte en een podium voor deze herinneringen. De open vraagstelling en toegankelijkheid maakte dat de verhalencampagne kon rekenen op ruim 350 verhalen. Zowel jeugdherinneringen aan de angst voor een nucleaire oorlog als herinneringen aan militaire oefeningen passeerden de revue. Met andere woorden, de Koude Oorlog wordt nog alom herinnerd. Nu is het zaak om deze herinneringen niet verloren te laten gaan. Welke sentimenten komen vaker voor? Is een oorlog pas een oorlog als er een bom is gevallen? Deze analyse bestaat uit zowel een koppeling tussen de ingezonden verhalen en de aangedragen monumenten als een uitgebreide weergave van de verschillende herinneringen.

Geschiedschrijving versus herinnering.

Herinnering is een ingewikkeld, nochtans waardevol, onderdeel van de geschiedschrijving. De kennis die verborgen zit in persoonlijke herinnering kan diepgang en nuance aanbrengen in de soms vastgeroeste geschiedschrijving. Ondanks de waardevolle toevoeging die herinnering kan bieden in een historisch onderzoek kent het gebruik ervan wel haken en ogen. Het grootste dilemma is de subjectiviteit. Herinneringen zijn geen passieve opslagplaats voor feiten. Herinneringen bewegen zich door sociale kaders en betekenisgeving van de drager.¹ Hoewel de

¹ Nico Wouters en Koen Aerts, “Mondelinge geschiedenis en collectieve herinnering. Tussen representatie en receptie,” *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* Vol. 92 (2014), 505.

sociale kaders en betekenisgeving een interessant onderdeel van een onderzoek kunnen vormen is het wel belangrijk om bij het gebruik van herinneringen in een historisch onderzoek de subjectiviteit van de bron te benadrukken. Hoewel de subjectiviteit van herinneringen veelal ervoor heeft gezorgd dat historici afzagen van het gebruik van herinneringen in historisch onderzoek is er een kleine kentering te zien in deze weerstand. De opkomst van de sociologische benadering van het onderzoek naar herinnering genaamd 'memory studies', biedt nieuwe methodes.² Ook in dit onderzoek is er gezocht naar een theoretische benadering voor het omgaan met de waardevolle herinneringen. Een oplossing voor het obstakel van subjectiviteit is het gebruik van een onderzoeksmethode die juist de subjectiviteit centraal stelt. Dit wil zeggen dat de 'feiten' die voortkomen uit de herinneringen van ondergeschikte waarde zijn. Het onderzoek draait dan volledig om de context van de herinnering. Wie is de persoon van de herinnering? Waar was deze persoon? Wat deed de persoon tijdens de Koude Oorlog en waarom? Vervolgens kunnen deze vragen gekoppeld worden aan de emoties en betekenisgeving van de herinnering. Was deze persoon angstig of juist helemaal niet? Wat verteld deze emotie?

De verhalen die zijn ingestuurd via de verhalencampagne kunnen geclassificeerd worden als 'egodocumenten'. Egodocumenten worden in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren omschreven als 'documenten over persoonlijke gebeurtenissen en levenservaringen'. Om specifieker te zijn gaat het om documenten waarin de auteur schrijft over eigen handelen en gevoelens. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden in memoires, dagboeken of persoonlijke brieven.³ Egodocumenten hebben de neiging om een fictieve en/of literaire kanten te krijgen. De wijze waarop dingen worden beschreven, maar ook de wijze waarop dingen soms bewust worden weggelaten kunnen het gebruik van egodocumenten bemoeilijken.⁴ Door een veranderende historische oriëntatie is de belangstelling voor egodocumenten onder historici toegenomen. Deze veranderende oriëntatie verwijst naar de voorkeur voor het actor-perspectief. Dit wil zeggen dat historici meer en meer geïnteresseerd zijn in het beleven van het verleden in plaats van het heel erg kritisch benaderen van de feitelijke diepgang van bronnen. Bronnen worden niet meer gebruikt voor het genereren van feiten maar eerder voor het onderzoeken van opinies, mentaliteiten, en

² Wulf Kansteiner, "Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies," *History and Theory* Vol. 41(2002), 184.

³ Rudolf Dekker, "Wat zijn egodocumenten?" De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, geraadpleegd op 17 augustus 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php.

⁴ Rudolf Dekker, "De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap," *Amsterdams sociologisch tijdschrift* Vol. 29, Nr. 1 (2002), 32.

belevingswerelden.⁵ Deze nieuwe houding doet niet af aan kritisch onderzoek. Sterker nog, het maakt historici kritisch in het zoeken naar verborgen boodschappen. Volgens cultuurhistorici Arianne Baggerman en Rudolf Dekker is hetgeen wat de tekst verbergt even belangrijk als wat het onthult.⁶

Kwalitatief onderzoek

Het doen van kwalitatief onderzoek met een groot aantal bronnen vraagt om een zorgvuldige en consistente methode. Als er te veel per verhaal apart wordt gekeken dan gaan grote verbanden verloren. Anderzijds is er in dit onderzoek ook behoefte aan unieke verhalen, uitzonderingen. De beste methode om te gebruiken bij een onderzoek naar een groot aantal verhalen is kwalitatief coderen. Middels coderen kunnen de verhalen ondergebracht worden binnen bepaalde categorieën. Op basis van deze codes kunnen verbanden gelegd worden tussen de verschillende verhalen. Met coderen worden de verhalen na het lezen gelabeld. Dit label (code) is een verkorte versie van de kern van het verhaal. Met deze codes is een lang verhaal binnen een oogopslag te categoriseren. Mogelijke verbanden of uitzonderingen kunnen er snel en makkelijk uitgefilterd worden.

In een onderzoek waar gebruik wordt gemaakt van de coderingsmethode begint de onderzoeker vaak met ‘open’ coderen. Dit wil zeggen, per verhaal nadenken over bijpassende codes. Omdat de verhalen aan het begin nog veel van elkaar kunnen verschillen is het handig om met open coderen te beginnen. Zo kunnen er zo veel mogelijk codes bedacht worden die betrekking hebben tot de verhalen. Na het uitgebreid samenstellen van codes middels het open coderen kan er begonnen worden met het ‘axiaal’ coderen. Met axiaal coderen worden de eerder geplaatste codes met elkaar vergeleken. Dit biedt ruimte voor verschuiving en verandering van bepaalde codes. Met axiaal coderen is het belangrijk om te bepalen of de bestaande codes de verzamelde gegevens voldoende dekken. Op dit punt is het ook mogelijk om clusters met codes te creëren. Zo worden er hoofdcodes en sub-codes gecreëerd afhankelijk van thema’s en synoniemen.⁷

In de analyse van de Koude Oorlog wordt er gecodeerd met het programma Atlas.ti. Dit programma wordt veel gebruikt door onderzoekers en studenten voor kwalitatieve data-analyse.

⁵ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen,” *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* Vol. 1, nr. 4 (2004), 9.

⁶ Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen,” 9.

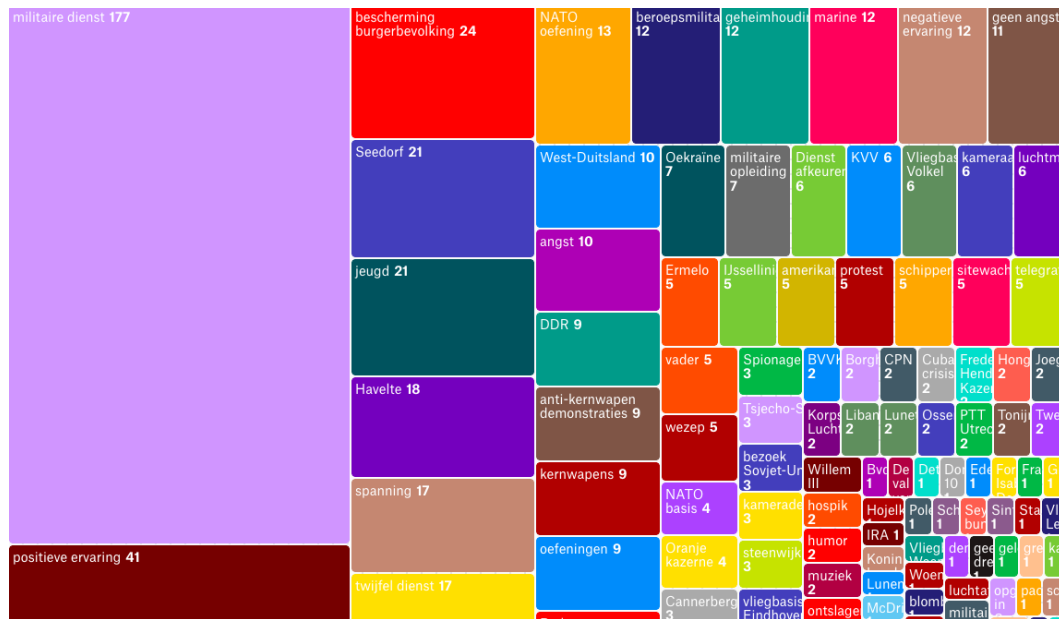
⁷ Hennie Boeije en Inge Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek* (Boom uitgeverij: Amsterdam, 2019), 8-9.

Met dit programma kun je op systematische wijze coderen en analyseren. Het open coderen wat aan het begint vooral plaatsvindt vereist handmatige keuzes. Deze handmatige keuzes worden steeds verder in het coderen opgepakt door het programma. Na een aantal verhalen met ongeveer dezelfde codering kan er heel makkelijk onder het kopje 'Suggested codes' gekozen worden voor een passende codering. De codering wordt door het programma zelf al verwerkt naar grafieken. Kortom, het programma werkt makkelijk en overzichtelijk. Deze codes kunnen betrekking hebben tot locaties, functies of ervaringen. Deze codes dienen als startpunt van de analyse. Aan de hand van de codes is er namelijk een helder overzicht te maken. Welke locaties, functies en ervaringen hebben de overhand in de verhalen? Waarom werden er overwegend meer verhalen ingestuurd door ex-dienstplichtigen op bepaalde locaties of met bepaalde functies? Al deze vragen komen voort uit de uitkomsten van de kwalitatieve analyse met Atlas.ti.

Codering

Uit dit uitgebreide coderingsproces zijn uiteindelijk 142 verschillende codes gerold. Denk hierbij aan globale codes als: militaire dienstplicht, jeugd, Bescherming Bevolking, anti-kernwapen demonstraties. Deze codes slaan vaak op het algemene onderwerp van het verhaal. Vervolgens zijn er codes met specifieke locaties; Seedorf, IJssel linie, Havelte, Ossendrecht. Waar locaties zijn genoemd in verhalen zijn deze gecodeerd. Naast de vaak fysiek door de verhalenschrijver bezochte locaties zijn er ook locaties die sterk gelinkt worden aan de Koude Oorlog; Cuba, Moskou, Tsjecho-Slowakije, Polen, Hongarije, DDR, etc. Ook bepaalde functies die binnen het leger vervuld werden zijn gecodeerd, denk hierbij aan; militair arts, telegrafist, schipper, spotter, etc. Omdat dit toch een belangrijk gedeelte van de herinnering is zijn gevoelens ook gecodeerd. De gevoelens zijn gecodeerd onder de codes: angst en geen angst, positieve ervaring, negatieve ervaring en twijfel over militaire dienstplicht. Al met al zijn er dus 142 totaal uiteenlopende codes. Het aantal keer dat een code wordt aangeslagen biedt een springplank voor de analyse. Welke codes komen vaak of juist weinig voor? In welke context worden deze codes genoemd? Wat zijn gevoelens bij bepaalde

thema's of locaties? In de afbeelding is er een kleine inkijk in de verschillende codes te zien. Het aantal dat eronder genoemd is slaat op hoe vaak de codes genoemd zijn.

Figuur 1: overzicht codering met Atlas.ti

Opbouw analyse

Uit het coderingsproces kwamen gelijk een aantal opvallende punten naar voren. Aan de hand van de meest voorkomende onderwerpen is deze analyse opgebouwd. Het eerste opvallende punt, en daarom ook het eerste hoofdstuk, is het aantal verhalen binnen de code 'militaire dienstplicht'. Omdat er binnen deze code een scala aan verschillende locaties, functies en gevoelens voorkomt is het interessant om dit uiteen te zetten. Het tweede hoofdstuk is toegespitst op het onderwerp 'oorlogsangst'. Hierin is er een onderscheid gemaakt tussen dienstplichtigen en burgers. Dit onderscheid vloeit logischerwijs voort uit de verhalenanalyse. Het derde hoofdstuk is volledig gericht op de verhalen vanuit kinderlijk perspectief. Veel verhalen zijn geschreven door mensen die destijds kinderen waren en hun ervaringen van kinderlijke angst delen. In deze verhalen komt ook de invloed van de keuzes van ouders duidelijk naar voren. Het vierde, en laatste, hoofdstuk is gericht op de opmerkelijke verhalen die geen plek vonden in de overige drie thema's. Het gaat hier om: Seedorf en bezoeken achter het IJzeren Gordijn. De combinatie van deze vier thema's overkoepelt de belangrijke onderwerpen die duidelijk werden in de analyse van de verhalen.

Hoofdstuk 1: Dienstplicht

De dienstplicht kent in Nederland een lang en roerig proces. Hoewel de dienstplicht al sinds 1810 is ingevoerd in Nederland raakte dit proces in een stroomversnelling aan het begin van de Koude Oorlog. De behoefte aan een groot leger in Europa resulteerde in Nederland in grote inspanningen op personeelsgebied. De legerleiding wilde het beroepskorps niet te groot maken omdat men (begin jaren 50) verwachtte dat de dreiging weer zou afnemen. Er was grote behoefte aan tijdelijk personeel. Het personeelstekort kon grotendeels opgevuld worden met dienstplichtigen. Dit verreisde overigens aanpassingsvermogen van zowel de opgeroepen burgers als de beroepsmilitairen.⁸ Waar dienstplicht in landen als Frankrijk en Groot-Brittannië door het overgrote merendeel van de opgeroepen mannen werd gezien als de ultieme uiting van eer en loyaliteit was er in Nederland al vanaf het begin meer weerstand binnen de burgermaatschappij. Zo was er in Nederland aanvankelijk sprake van een klasse dienstplicht, waarbij vermogende mannen hun deelname konden afkopen. Hoewel deze optie in 1898 al was afgeschaft bleek het animo maar weinig toegenomen. Van 1898 tot de laatste lichte van 1996 bleef de uiteindelijke opkomst schommelen tussen 30 en 40 procent van alle mannen in de aangewezen leeftijdscategorie.⁹ De overige 60 tot 70 procent werd uitgeloot, kwam niet opdagen (met alle gevolgen van dien), werd afgekeurd of vrijgesteld.¹⁰ Echt sprake van unaniem enthousiasme en loyaliteit is er onder de Nederlandse dienstplichtigen nooit geweest.

De bovengenoemde cijfers kunnen de impressie wekken dat de dienstplicht een blok aan het been is geweest voor elke jongeman in Nederland. Toch is er aan de hand van de verhalencampagne nuance aan te brengen in dit beeld. De verhalencampagne van de RCE en SLO bleek een waardevol inzicht in de gevoelens rondom de dienstplicht in Nederland. Van de 337 geanalyseerde verhalen waren 177 verhalen van ex-dienstplichtigen en nog 6 van dienstweigerders. In deze 183 verhalen wordt er gesproken over algemene zaken als de locatie waar de dienstplichtige werd ingedeeld, de taken die de dienstplichtige moest uitvoeren maar ook de herinneringen en gevoelens die zijn verbonden aan de dienstplichtperiode of de weigering van de dienst. In dit gedeelte van de analyse is er dieper in gegaan op de verschillende herinneringen en de sentimenten die aan deze herinneringen vastkleven.

⁸ J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten: de Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Historical Section of the Royal Netherlands Army: Den Haag, 1994), 101-104.

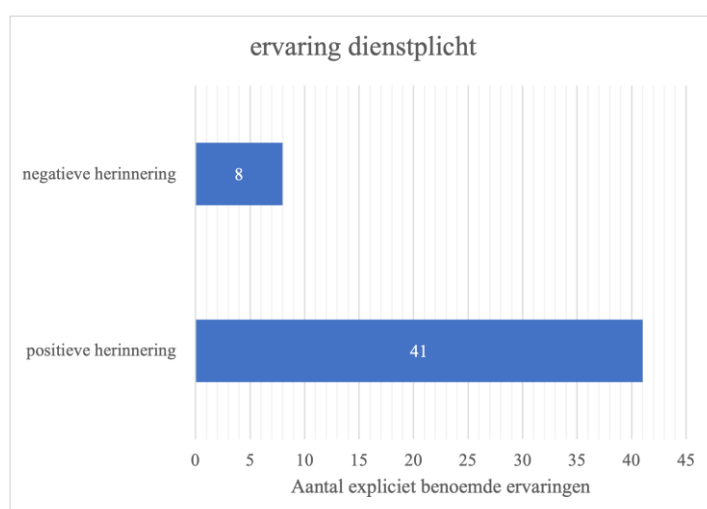
⁹ Dit is het gemiddelde van een lange tijdsspan. Dit kan betekenen dat tussen 1945-1996 de cijfers iets anders liggen dan hier te zien. Desalniettemin, de cijfers geven een brede schets van het gebrek aan enthousiasme.

¹⁰ Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam University Press: Den Haag/Amsterdam, 2007), 71.

Ervaring dienstplicht

Wat al duidelijk werd in de introductie is het wisselende enthousiasme onder de opgeroepen dienstplichtigen. Een verklaring hiervoor zou de strijdige loyaliteiten binnen de Nederlandse maatschappij kunnen zijn. Dit kwam onder andere door een mindere mate van nationalistische gevoelens of onderlinge verschillen gevoed door bijvoorbeeld politieke standpunten of geloofsovertuigingen.¹¹ Binnen de ingezonden verhalen is er dan ook een duidelijk contrast te zien in herinnering aan de dienstplicht. Van de 177 ingezonden verhalen over een dienstplicht periode is er in 49 verhalen expliciet genoemd of de periode als positief of negatief ervaren is. De uitkomst hiervan is dat 41 mannen een positieve herinnering hebben aan de dienstplicht en 8 een negatieve. Binnen de 177 verhalen wordt er ook 17 keer gesproken over twijfel over het meedoen aan de militaire dienst en 6 waarbij de brieven schrijver de dienstplicht wist te vermijden. Al deze verhalen zijn uiteindelijk een onderdeel van de herinnering aan de dienstplicht in Nederland.

Het is belangrijk om te vermelden dat het insturen van de brieven op eigen initiatief is gebeurd. Er is geen sprake van een steekproef geweest. Hoewel de verhalen verschillende perspectieven laten zien is het goed om zich te realiseren dat het insturen op eigen initiatief er wel voor kan zorgen dat een merendeel van de verhalen positieve herinneringen bevatten omdat de drang om een verhaal in te sturen wellicht is vergroot door een positieve ervaring. Desalniettemin is het interessant om te kijken waar negatieve of positieve herinneringen vandaan komen. Welke specifieke ervaringen maakten de periode een negatieve herinnering? De eerste stap in deze analyse is het zoeken van overlap binnen de verhalen.

Figuur 2: De herinnering aan de militaire dienstplicht

¹¹ Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam University Press: Den Haag/Amsterdam, 2007), 71.

Positieve herinnering

“De onderlinge sfeer en kameraadschap waren een ervaring die je de rest van je leven meeneemt en ik vind het jammer dat we dit niet aan de huidige generatie meegeven.” Zo luidt de brief van Gerrit van Tricht. Een sentiment als dit is onder de positieve ervaringen niet ongewoon. Binnen deze groep is er vooral een groot gevoel van verantwoordelijkheid

Figuur 3: Foto van John Visarius

en persoonlijke groei te zien. Waar de negatieve ervaringen veelal afgaven op het keurslijf dat de kaders en richtlijnen van de krijgsmacht voor hen vormde, werd dit keurslijf aan de positieve kant juist geprezen. Een veel voorkomend sentiment aan de positieve kant is dat de periode erg leerzaam is geweest. Omdat het in de geschiedenis van de Nederlandse dienstplicht soms, lange periodes, ontbrak aan directe militaire dreiging werd er gezocht naar een soort maatschappelijke meerwaarde om de dienstplicht te verantwoorden tegenover de maatschappij. Hieruit kwam met name het uit huis gaan en het zelfstandig worden van de dienstplichtige als belangrijke bijkomstigheid. Een ander onderdeel van leerzaamheid was het aanleren van orde, netheid, gehoorzaamheid en discipline. Er werd in die zin een opvoedende waarde toegekend aan de dienstplicht.¹² Deze leerzame aspecten kwamen vaker voor in de positieve verhalen. Zo schreef bijvoorbeeld Tjeerd de Vries dat hij tijdens de militaire dienst veel ervaringen had opgedaan die hij goed had kunnen gebruiken aan het begin van zijn werkend leven. Volgens Jeroen Koeleman leerde je omgaan met je medemens en werken in een team. Naast de algemene persoonlijke ontwikkelpunten werd de jongemannen ook een ‘vak’ bijgebracht. Denk hierbij aan telegrafist,

¹² Drs. W. Klinkert, “Dienstplicht: Militaire opvattingen over het maatschappelijke nut, 1870-191,” *Militaire Spectator* 159 (1990), 405.

specialist vuurleiding, telexist, chauffeur, etc. Hoewel sommige vakken wellicht weinig hebben betekend voor hun verdere loopbaan heeft het wel als een leerzame ervaring aan kunnen voelen.

Een ander heersend sentiment los van de persoonlijke ontwikkelingen van de dienstplichtigen is het kameraadschap binnen de krijgsmacht. Heini Peters verklaarde hierover “er was nauwelijks onderscheid tussen soldaten, onderofficieren en officieren; we kwamen voor elkaar

Figuur 4: Foto van Peter Sluimer

op. We brachten immers 24/7 met elkaar door. We namen onze taak als militair serieus, maar hebben er ook veel plezier gehad.” een soortgelijke herinnering had Bart van den Engh toen hij schreef “de samenhang binnen ons team was heel mooi en bestond uit jongemannen met verschillende achtergronden.” Het contact tussen verschillende rangen en standen van de samenleving werd vaker aangehaald in de verhalen. De stadse- tegenover de plattelandjongens en de onverwachte vriendschappen.

Negatieve herinnering

“Ergens dag twee wist ik het zeker. Als het oorlog wordt ga ik gewoon naar huis. Ik doe niet mee. Immers ik leer liever Russisch dan dat ik een been kwijt ben of erger misschien wel, dood. Voor wat, voor wie?” Hoewel figuur 2 een overwegend positieve herinnering aan de diensttijd laat zien is een uitspraak als deze geen uitzondering in het geheel. Binnen de categorie verhalen over de dienstplicht met een negatieve inslag is er een bepaalde trend te zien in de heersende sentimenten. Zo is bijvoorbeeld in het geval van negatieve herinneringen het gevoel van tijdverspilling een regelmatig terugkerend sentiment.

Voor een (groot) aantal dienstplichtige militairen heeft de periode gevoeld als een grote generale repetitie voor het optreden dat uiteindelijk nooit is gekomen. Tijdens deze generale repetitie voelden meerdere dienstplichtigen zich gedwongen tot de kaders en richtlijnen van de krijgsmacht. Zo sprak Dick van Schouwen vol afschuw over zijn laatste dagen als plotter in opleiding. Van Schouwen had geweigerd om in uniform naar zijn opleiding tot plotter te komen uit innerlijke weerstand, met alle consequenties van dien. Door deze actie is hij uiteindelijk door de tuchtraad beoordeeld en afgekeurd op psychologische gronden. Een ander voorbeeld van dit

sentiment is het verhaal waarin Walther Wind verklaard dat het kameraadschap in zijn perceptie gedwongen onzin was en enkel een uitwerking leek te zijn van minderwaardigheidscomplexen. Een anonieme schrijver noemde de dienstplicht in zijn verhaal zelfs “anderhalf jaar vrijheidsberoving”. Kortom, een terugkerend thema is het keurslijf waar in de jongemannen zich opgesloten voelden. De verhalen met negatieve inslag kenmerken zich door uitdrukkingen als ‘verveling’, ‘nervus gedoe’, ‘verplichte kost’ en ‘nutteloos’. Op persoonlijk niveau werd er dus met name kritiek geleverd op het beklemmende keurslijf waar veel jonge jongens geen behoefte aan hadden. In bredere zin werd er kritisch gereflecteerd op het ‘nut’ van de dienstitijd en de Koude Oorlog in zijn geheel. Zou het ooit warm worden en als dit zou gebeuren, wat kon men er werkelijk tegen beginnen?

Twijfel over de dienstplicht

De duidelijke twijfel over het aangaan van de dienstplicht is een vaker terugkerend onderwerp in de verhalen. In 17 verhalen is er namelijk expliciet gesproken over twijfel. Franc L.M. Bessems vat in zijn verhaal zowel de tweestrijd binnen de samenleving helder samen als de oorsprong van twijfel bij veel jonge mannen. Zo schrijft hij aan het begin van zijn brief “het was niet vrijblijvend. Eigenlijk kon je er niet aan onttrekken: ga je in dienst? Al dan niet met een kader-verplichting. Manipuleer je de keuring? Of ga je in procedure om als gewetensbezwaarde erkend te worden? Als achttienjarige moest je kiezen en elke keuze had gevolgen. Je kwam in een van de kampen terecht: kapitalistisch militarist, militant communist of, de wappies van die tijd, overtuigd pacifist.” De twijfel was niet enkel gebaseerd op de 12 tot 18 maanden in het zware keurslijf. De keuze die hierin gemaakt werd kon grote invloed hebben op je leven.

Jeroen Frerichs’ verhaal is het ultieme voorbeeld van dit dilemma. Omdat Frerichs uit een pacifistisch gezin kwam, zijn vader was penningmeester bij Pax Christi en zijn moeder was lid van de beweging Vrouwen voor Vrede, was de twijfel om in dienst te gaan al van jongs af aanwezig. De procedures rondom gewetensbezwaar waren in zijn ogen te tijdrovend en zwaar en dus koos hij met frisse tegenzin voor het vervullen van de dienstplicht. Hoewel hij de dienstplicht als keurig soldaat vervulde bleef zijn weerstand groot. Over zijn dienstplichtperiode schreef hij “ik leefde veertien maanden als een van omgeving vervreemde in twee verschillende werelden. Thuis te veel de militair en op de kazerne te veel de pacifist. Voor mijzelf: pacifist in hart en nieren, maar met de loop van mijn tank gericht op de, wat mij betreft denkbeeldige, vijand.” Kortom, hij was een gevangene tussen twee werelden. Dit dilemma speelde vaker bij opgeroepen dienstplichtigen. Wat opviel in de verhalen waarin twijfel aan de dienstplicht heel expliciet genoemd werd is het politieke

bewustzijn van de mannen. Zo werd er in hun brieven geschreven over zaken als de angst voor nucleaire wapens, de Vietnamoorlog, de wapenwedloop, Libanon oorlog en de Hongaarse opstand.

In deze analyse staat het kopje twijfel bewust los van de negatieve en positieve herinnering. Enerzijds omdat sommigen van de twijfelaars na het deelnemen aan de dienstplicht toch positieve herinneringen hadden, anderzijds omdat sommige van de twijfelaars toch het proces van gewetensbezwaar zijn ingestapt.

Dienstweigering

Door twijfel en weerstand hebben veel jonge mannen alles uit de kast gehaald om afgekeurd te worden. Uit de verhalencampagne zijn zes verhalen naar voren gekomen waarin mannen de dienstplicht hebben ontweken. Soms zijn deze verhalen heel onschuldig, en zelfs komisch. Zo heeft Kuno Terwindt, op het moment van zijn oproep ongeveer 1 meter 98 lang, 48 uur plat op zijn rug gelegen met de hoop twee centimeter langer te zijn tijdens zijn keuring omdat hij had gelezen dat je langer bent als je net uit bed komt. Om het lot nog meer in de hand te spelen had hij zijn hoofd een paar keer flink gestoten om een bult te creëren die weer een paar millimeter extra zou opleveren. Zijn inspanningen werden beloond, op de dag van de keuring bleek hij twee meter en 15 millimeter en werd dus afgekeurd. Aan de andere kant van het spectrum hebben mannen ingrijpende stappen moeten zetten om niet aan de dienstplicht te hoeven deelnemen. Zo schrijft Jaap Huurman dat hij een maand in een isoleercel had doorgebracht om uiteindelijk afgekeurd te worden voor S5 (psychisch instabiel). Of Dolf Muller, wie met grote spoed op een maandagochtend, eigenlijk tegen zijn principes in, is getrouwd om onder zijn vervangende dienstplicht uit te komen.

Kortom, aan de hand van de verhalenanalyse zijn er verschillende tendensen die speelden binnen de samenleving naar voren gekomen. De dienstplicht werd, en wordt nog steeds, geprezen en bespot. Zoals de eerdergenoemde Franc L.M. Bessems claimde: het IJzeren Gordijn liep niet alleen door Oost-Europa, het liep door de hele samenleving. Deze opvatting is zeker te toetsen aan de verhalencampagne.

Functies dienstplicht

Een opvallend onderdeel aan de verhalencampagne zijn de terugkerende functies die vaak binnen de dienstplicht genoemd werden. In veel dienstplicht verhalen zijn de taken die de dienstplichtige militairen geacht werden uit te voeren kort en bondig genoemd. Zo wordt er gesproken over de luchtafweer artillerie, spotter, infanterist, koepelgeschutsmonteur, noem maar op. Deze functies worden vaak terloops, ingekapseld in het technische gedeelte van een verhaal, benoemd. Er is anderzijds een functie die met grote regelmaat terugkomt in de verhalen, welke eveneens een meer met emotie gekleurde herinnering laat zien. Het gaat hier om de functie van sitewacht. Hoewel Nederland zelf geen kernwapens produceerde werden er wel op verschillende plekken in Nederland Amerikaanse kernwapens opgeslagen.¹³ Volkkel, Woensdrecht en Darp kwamen veelvuldig voor in de verhalen met betrekking tot kernwapens. Het bijzondere is dat er niet officieel bekend werd gemaakt dat er nucleaire koppen op deze sites hebben gelegen. Toch hadden veel mensen wel een vermoeden bij de opslagbunkers waar enkel Amerikanen naar binnen mochten. De Nederlandse dienstplichtigen werden op deze plekken ingezet om de buitenste ring te bewaken. Eerst gebeurde dit door een vaste groep, maar later werd dit systeem vervangen voor wisseldiensten.¹⁴ Door de wisseldiensten hebben veel dienstplichtigen de taak

Figuur 5: Wachtloper Adri Ekstijn

gekregen om wachtdiensten te draaien. Ger van Wunnik schreef het volgende over zijn tijd als wachtmeester: “Wachten werden gelopen met doorgeladen pistoolmitrailleurs (Uzi’s). De instructie om direct te schieten, de geheimzinnigheid (lagen er écht kernwapens in de bunkers, of misschien aardappelen?), de felle verlichting én de nervositeit van de beroepsmilitairen maakten het allemaal héél spannend.”. Henk Scrha verklaarde in zijn verhaal dat de onzekerheid over de inhoud van de bunkers en de aanwezigheid van de onbereikbare Amerikaanse

soldaten de wacht een spannend geheel maakten. Dat (dergelijke) wapens goede bewaking nodig hadden was geen grote verrassing. Maar voor wie werden ze zo goed beschermd? Welke vijand zou

¹³ RCE, *Trouwe bondgenoot met Hollanditis* (2022), 20.

¹⁴ Margreet Gort, “Het mysterie van Darp,” RTV Drenthe. Geschreven op 3 januari 2022, geraadpleegd op 13 september 2023, <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/14309813/het-mysterie-van-darp-vanaf-morgen-op-tv-drenthe>.

zich tot de bunkers in Darp of Woensdrecht wagen? Uit verschillende verhalen zijn er drie specifieke groepen die regelmatig naar voren gekomen als potentiële indringers: de Rote Armee Fraktion (Baader-Meinhof groep), de Irish Republican Army (IRA) en de kapende Molukkers. De Russische dreiging was volgens Toon een tijd lang op de basis van ondergeschikt belang aan de dreiging voor extremistische groeperingen. Het wachtlopen heeft duidelijk een grote indruk achter gelaten op de jonge mannen. Het wel of niet aanwezig zijn van nucleaire wapens, nachtenlang schrikken van elk konijn dat voorbij rende, de wetenschap dat je verplicht was te schieten en de mogelijkheid dat er extremistische groeperingen een aanslag zouden plegen. Al deze componenten hebben een grote invloed gehad op de herinnering aan deze periode.

Wat de veelvuldige aanwezigheid van verhalen over wachtdienst wellicht kan aantonen is dat men ook herinneringen heeft aan angsten. Ongeacht of de angsten werkelijkheid werden. Dit is een goede kwestie om mee te nemen in een onderzoek naar herinnering. Voor een buitenstaander is er namelijk niks gebeurt op de verschillende militaire basis waar werd wachtgelopen. Voor de dienstplichtige militairen die dit hebben meegemaakt hebben alle angsten wellicht een grote stempel op de rest van hun leven gedrukt.

Figuur 6: gezocht poster uit 1985 naar derde generatie Rote Armee Fraktion leden

Hoofdstuk 2: Oorlogsangst

In de verschillende verhalen van zowel ex-dienstplichtigen, beroepsmilitairen of burgers wordt er regelmatig expliciet gesproken over het gevoelens van angst. De oorlogsangst is een veel besproken onderwerp onder Nederlandse historici. Hoewel Nederland in 1945 is bevrijd van de Duitse bezetter kenmerkt de naoorlogse vrede zich door een uitgebreide voorbereiding op een nieuwe oorlog. 'De Rus' kon zomaar op de stoep staan en 'de bom' kon ieder moment vallen. Door de praktische maatregelen die genomen werden om de Nederlandse bevolking hierop voor te bereiden werd deze dreiging in de hele samenleving gevoeld.¹⁵ Volgens het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) verwachtte in 1945 de helft van de Nederlandse bevolking een nieuwe oorlog. Toen de vraag in 1948 nog een keer werd gesteld (ten tijde van de Blokkade in Berlijn) verwachtte 71 procent van de bevolking een nieuwe oorlog.¹⁶ Hoewel er in 1949 gerekend werd op een nieuwe oorlog, was deze schatting niet op heel korte termijn. Pas in de loop van de tijd, door gebeurtenissen als de Hongaarse opstand of de Cubacrisis, werd de gevoelde dreiging op korte termijn groter. Volgens de commissie die de organisatie Bescherming Bevolking oprichtte was er sprake van twee kampen in de samenleving. Het ene kamp was zorgeloos en dacht dat er geen oorlog zou komen en het andere kamp was moedeloos en dacht dat er tegen een oorlog geen bescherming mogelijk was.¹⁷

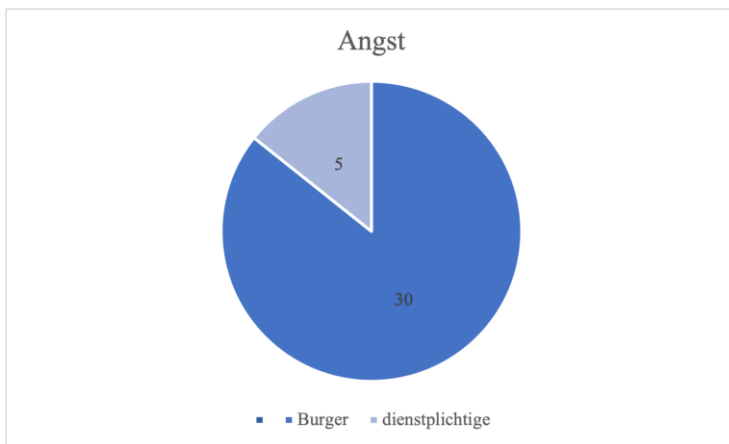
De verhalencampagne werpt ook een licht op deze gevoelens. Van de gecodeerde verhalen wordt er in 48 verhalen expliciet gesproken over het wel of niet ervaren van angstgevoelens. Hierbij is er een groot onderscheid te zien tussen de angstgevoelens onder de 'gewone' burger en de dienstplichtige militair. De verhalencampagne heeft 88 verhalen opgehaald die als 'persoonlijk' gezien kunnen worden. Hiermee wordt bedoeld: verhalen van de groep mensen die schreven over herinneringen uit de privé sfeer en dus geen deel uitmaakten van de krijgsmacht. Van deze 88 verhalen is er in 30 verhalen expliciet gesproken over het gevoel van angst tijdens de Koude Oorlog. Deze cijfers kunnen de impressie opwekken dat minder dan de helft deze periode als angstig heeft ervaren. Dit is echter niet een conclusie die uit de gegevens getrokken kan worden. Er is namelijk maar twee keer gesproken over het niet ervaren van angst binnen de persoonlijke verhalen. Dit wil

¹⁵ B.E. van der Boom, "Oorlogsangst in Nederland," *Leidschrift* Vol. 16, nr. 1 (april 2001), 7-8.

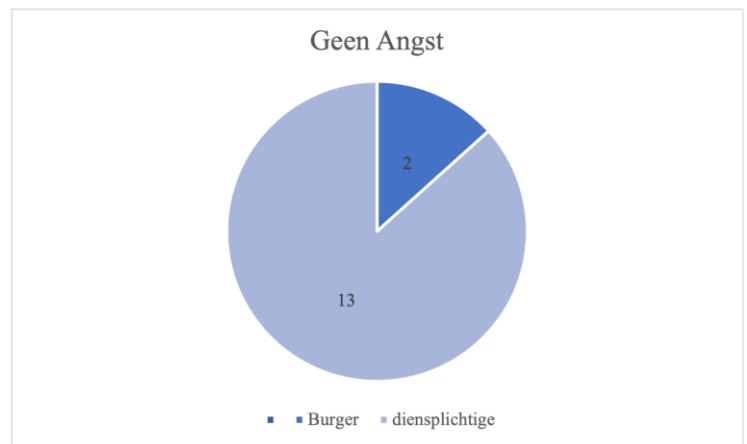
¹⁶ NIPO, no. 329, 3-9-1949; in B.E. van der Boom, 2001.

¹⁷ Werk-program der Afdeling Voorlichting SBBB, 25-3-1952, Ministerie van Algemene Zaken, semi-statisch archief, Kabinet Minister-President, blok 1940-1969, 2464.; in van der Boom, "Oorlogsangst in Nederland," *Leidschrift* Vol. 16, nr. 1 (april 2001), 18-19.

dus zeggen dat angstgevoelens significant vaker benoemd werden in de verhalen. Wat ook opvalt is de expliciet benoemde gevoelens van angst versus geen angst onder de dienstplichtige militairen. Hier valt namelijk op dat van de 177 dienstplichtige militairen maar 5 over echte angstgevoelens opschreven tegenover 11 verhalen waar expliciet benadrukt werd dat er geen sprake was van angst. Het is in dit geval goed om te benadrukken dat deze cijfers enkel slaan op verhalen waarin angst of geen angst echt benoemd werd. Dit wil zeggen dat sommige verhalen niet binnen deze labels vallen terwijl er tussen de regels door wel bepaalde gevoelens aanwezig lijken. Omdat dit gevoelig zou kunnen zijn voor interpretatiefouten zijn de niet expliciet benoemde gevoelens buiten beschouwing gelaten. Toch kan de voorzichtige conclusie getrokken worden dat er onder de persoonlijke verhalen meer sprake was van angstgevoelens en dat de dienstplichtige militairen over het algemeen minder angstig waren tijdens de periode.

Figuur 7: aantal verhalen over angstgevoelens

Figuur 8: aantal verhalen over geen angstgevoelens

Angst bij dienstplichtigen

Ook onder de dienstplichtige soldaten zijn er verschillende oorzaken en uitingen van angst. De bovengenoemde cijfers laten al zien dat angst een minder grote rol speelde in de verhalen van dienstplichtigen. De keren dat het expliciet benoemd is in de verhalen laat verschillende sentimenten zien. Deze sentimenten wisselen sterk tussen zorgeloos en moedeloos. Damiaan Renkens geeft in zijn verhaal een helder voorbeeld van een zorgeloze houding. Hij schrijft namelijk in zijn verhaal over de reactie van hem en zijn mede-dienstplichtigen nadat ze zijn afgebrand door een hogergeplaatste over de diepte van schuttersputjes. Toen de hogergeplaatste soldaat ze toebeet "als 'de Rus' komt ben je er geweest, reageerde zij lachend "De Rus". Damiaan vult dit aan met "Die hele periode in Duitsland nooit een Rus gezien. Ik had het idee dat men in Nederland

meer bezorgd was over een mogelijke aanval vanuit Rusland dan wij in Seedorf". Volgens Damiaan kwam deze houding voort uit een soort naïviteit en het feit dat in zijn optiek 'soldaatjes' expres slecht geïnformeerd werden.

Het is overigens niet zo dat er onder de groep dienstplichtigen simpelweg geen sprake was van politiek bewustzijn in deze periode. Er waren wel degelijk dienstplichtigen bezig met politieke vraagstukken. Wat de verhalen van politiek bewuste dienstplichtigen echter wel laten zien is een soort gevoel van zekerheid dat de letterlijke en figuurlijke bom nooit zou vallen. Jan de Peuter zag de situatie als volgt "Ik heb de Koude Oorlog ervaren als een veilige tijd want de leiders van Oost en West wisten van elkaar dat ze even sterk waren." het verhaal van Paul H laat een soort gelijk sentiment zien. Paul verklaard dat de wetenschap dat beide partijen over kernwapens beschikten en dat de inzet daarvan tot vernietiging van beide kampen zou leiden, hem het idee gaf dat het nooit zover zou komen.

Deze gevoelens van enerzijds zekerheid en anderzijds zorgeloosheid steken overigens schril af tegen het verhaal van John van Weetering waarin hij zegt "Pas de avond voor ik op de trein zou stappen viel voor mij het kwartje. Ik kreeg het plotseling te kwaad en alsof ik al die jaren het reële gevaar van een nieuwe en alles vernietigende wereldoorlog weggestopt had in mijn hoofd kwam nu het besef dat ik morgen klaar zou staan om kansloos een vijand tegemoet te treden."

Het is belangrijk om zich te realiseren dat de jonge mannen die in militaire dienst moesten in veel gevallen in de leeftijdscategorie tussen de 17 en 21 vielen. Dit betekend dat zij nog als adolescent gecategoriseerd kunnen worden. Hoewel dit geen allesomvattende of uitsluitende conclusies kan bieden kan het wel bepaald gedrag verklaren. Adolescenten zitten midden in de overgang tussen kind en volwassen zijn. Typisch gedrag voor adolescenten is een grote drang naar sociale interactie en constant op zoek zijn naar spanning. De sensatie van lichamelijke beloning voor spanning komt bij adolescenten pas later dan bij volwassenen.¹⁸

Figuur 9: De typische Nederlandse diensplichtige door Frans van Montfoort

¹⁸ Elena I Varlinskaya, Courtney S. Vetter-O'Hagen en Linda P. Spear. "Puberty and gonadal hormones: role in adolescent-typical behavioral alterations." *Hormones and behavior* Vol. 64 nr. 2 (2013): 343-349.

Dit kan in het geval van militaire dienst wellicht verklaren waarom veel jonge mannen geen sterke sensatie van angst voelden. Waar de verhalen van volwassenen en kinderen dit meer lieten zien.

Angst bij burgers

De verdeling tussen zorgeloos- en moedeloosheid ligt bij de verhalen vanuit burgerperspectief anders. In verhalen over angst onder burgers was er veelal sprake van actief verzet tegen 'de bom'. Angst had zich onder de burgerbevolking omgevormd tot woede. Er zijn binnen de campagne 27 verhalen ingestuurd die de code 'anti-kernwapen demonstraties' kregen. Door een veranderend NAVO- en VS-beleid ten aanzien van neutronenbommen en de plaatsing van de Cruise Missiles in West-Europa, begon voor veel mensen het bewustzijn te groeien dat de Koude Oorlog wel eens warm kon gaan worden in West-Europa. Deze angst leidde in Nederland tot een grootschalige protestvlaag. Anarchisten, pacifisten, sociaaldemocraten, socialisten, christenen, milieubewegingen, en nog veel meer groeperingen maakten zich hard tegen kernwapens.¹⁹ Deze angst resulteerde op 21 november 1981 in een stoet van ruim 400.000 mensen in Amsterdam. In 1983 werd dit nog eens dunnetjes overgedaan in Den Haag door ruim 550.000 mensen. De grootste protestdemonstratie ooit in Nederland gehouden. Kortom, protest is onlosmakelijk verbonden aan het kopje 'oorlogsangst'.

De protesten in Amsterdam en Den Haag hebben grote indruk achtergelaten op de aanwezigen. Jan Gerritsen schrijft over de demonstratie "We kwamen aan in Den Haag waar we direct naar het Malieveld werden "gedreven" min of meer gedragen door de massa. Toen de stoet van honderdduizenden eenmaal op gang kwam, bleek al snel dat wij nooit het Zuiderpark zouden halen voor de avond. Voetje voor voetje bereikten we de Bijenkorf, waar we lang stil stonden en

Figuur 10: Antikernwapendemonstratie van 21 november 1981. Bron: Nationaal Archief

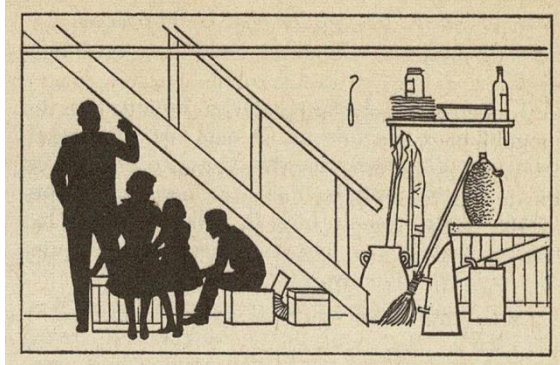
overweldigd werden door een golf van geluid die van voren kwam en als een storm over onze hoofden raasde. Er werd gedemonstreerd en hoe. Men was boos, vriendelijk boos, maar wel heel boos. We pikten het niet meer." Waar was men boos over? Waarom had angst zich dusdanig gemanifesteerd als woede? Jeroen Hogenhout geeft in zijn verhaal een

¹⁹ Leo Jansen, *Sociocratische tendenties in West-Europa* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983), 18-19.

duidelijke inkijk in de bezwaren die er heersten onder de protesterende beweging. “De geschiedenis leert dat ieder wapen dat ooit gemaakt is, ook is gebruikt maakte me bang en boos. Wie zijn die mensen, die voor mij willen bepalen dat ik geen onbezorgde toekomst mag hebben? Of erger, dat ik dood moet door een neutronenbom?”.

Binnen de verhalencampagne waren onder de burgers met name de gevoelens van protest en afkeer aanwezig. Dit verzet tegen de plaatsing van kruisraketten in West-Europa heeft de naam Hollanditis gekregen. Hoewel dit fenomeen kenmerkend is voor de Nederlandse Koude Oorlog en ook doorschemert in de verhalencampagne is niet elk verhaal van angst omgeven door woede en protest. Veel verhalen waar angst een hoofdrol speelden zijn geschreven uit kinderlijk perspectief. Dit kinderlijke perspectief is een interessante invalshoek. In het volgende hoofdstuk wordt dit uitgebreid toegelicht.

Hoofdstuk 3: De kinderen van de Koude Oorlog

Figuur 11: Schuilen onder de trap. van Deborah van Staveren

Een opvallend verschijnsel binnen de verhalen was de stroom verhalen over jeugdherinneringen. Deze verhalen waren sterk variërend in toon. Het ene verhaal ging over de positie van ouders binnen bijvoorbeeld de Bescherming Bevolking of de Communistisch Partij Nederland (CPN). Het andere verhaal ging over hoe kinderlijke angsten zich soms gek konden uitten. Er zijn ook verhalen geschreven rondom de angst die de kinderen van toen terugzagen bij de volwassenen in hun omgeving.

(Na)Oorlogse generatieproblematiek

Een veelvuldig besproken onderwerp in de verhalen is kinderlijke angst. Hoewel de verhalen onschuldig overkomen en vaak luchtig en humoristisch geschreven zijn is het belangrijk om stil te staan bij de diepere boodschap. De kinderen uit de Koude Oorlog kunnen niet losgemaakt worden van het soms ingewikkelde naoorlogse gezinsklimaat dat de Tweede Wereldoorlog met zich mee had gebracht. In sommige gezinnen was de oorlog nog nadrukkelijk aanwezig, in andere gezinnen werd er gezwegen. Beide situaties kunnen volgens psychiater Patricia Dashorst veel invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen. Wat ouders/voogden van naoorlogse kinderen vaak verkeerd deden was het onjuist inschatten van welke informatie wel en niet met het kind gedeeld kon worden. Soms hoorden kinderen verhalen die nog veel te ingewikkeld waren voor hun leeftijd terwijl er aan de andere kant ook dingen werden achtergehouden die het kind wel goed zou kunnen verwerken mits het de kans kreeg.²⁰ Ten tijde van de Koude oorlog waren de volwassenen binnen gezinnen volop bezig met het oppakken van de draad en het leren omgaan met de soms traumatische herinneringen. Dit alles tegen de achtergrond van de dreiging van een nieuwe oorlog. Dit leverde in het geval van de verhalencampagne soms bijzondere herinneringen op, waarin het (voormalig) kind zich zeer bewust was van de aanwezige angst.

²⁰ Patricia Dashorst, "Opgroeien met de oorlog," Cogiscope (2016), 17.

Een verhaal waarin angst werd aangewakkerd door de woordkeuzes van ouders komt van John. In zijn verhaal heeft hij het over een gesprek dat hij in 1962 met zijn vader had gehad. John was pas 8 jaar en angstig geworden door de verhalen die hij hoorde over de Cuba-crisis. In de hoop gerustgesteld te worden ging hij in gesprek met zijn vader. Het tegenovergestelde gebeurde. Zijn vader stelde “als de atoombom valt gaan we met zijn vieren op het tuinpad achter het huis staan en zijn we allemaal dood.” John besepte zich pas in 2001 door de aanslagen van 9/11 hoeveel angst hij hierdoor had gekregen. Deze angst was zo ingeroest dat hij psychologische hulp heeft gezocht. Hij vroeg zich later af of de professionele hulp die hij had gezocht nodig was geweest als zijn vader op de bewuste dag in 1962 had gezegd “we gaan onder de tafel liggen en dan zijn we veilig”. Jacqueline van den Berg herinnert zich ook een bijzonder angstige reactie van een volwasene op de Cuba-crisis. In haar met humor geschreven verhaal beschrijft ze hoe oom Jan, een van zichzelf nerveuze man, op een dag poedeltje naakt naar de brievenbus rende om de post te halen waarin informatie over Cuba zou staan. Met deze post, en nog naakt, rende oom Jan naar zijn zus met het nieuws ‘kijk maar niet gek op maar de Russen zijn er bijna’.

Een veel voorkomend thema dat ook zijn oorsprong in de Tweede Wereldoorlog vond is het hamsteren van eten en huishoudproducten. Zo schrijft Ria Lubbers over het hamstergedrag van haar moeder. Ze schreef “Bij haar puilden de kasten uit van voorraden zeep, wasmiddelen en etenswaren.” Toen Ria onlangs op de vliering bij haar moeder kwam zag ze weer een goed gevulde koffer staan. “Ze kan er nog geen afstand van doen. Angst blijft je een leven lang achtervolgen!” schrijft Ria hierover. Dit laatste is een veel voorkomend sentiment. De mens lijdt het meest onder het lijden dat hij vreest. Het woord ‘hamsteren’ is in vijf verhalen expliciet genoemd.

Figuur 12: provisievoorraad van de moeder van Christine Innemee

Opvoeding en omgeving

Een grote invloed op de Koude Oorlog ervaringen van kinderen had de maatschappelijke positie van de ouders. Met maatschappelijke positie wordt in dit geval bedoeld op deelname aan het werk of een deelname in bepaalde organisaties of politieke partijen. Denk hierbij aan de Bescherming Bevolking (BB), Pax Christie, CPN, Defensie, etc. Voordat deze kinderen adolescenten werden hebben zij een referentiekader moeten opbouwen. Dit gebeurt door onderwijs, de opvoeding en

levensbeschouwingen die van huis uit mee gegeven worden. In veel verhalen over jeugdherinneringen speelt de maatschappelijke positie van de ouders een aanzienlijke rol.

Volgens Martin van Dijk, de zoon van een blokhoofd van de BB in Goirle, heeft de actieve rol van zijn vader hem altijd angstig gemaakt voor de Koude Oorlog. Hij herinnerde zich een grote

Figuur 13: Brigitte Giesen-Geurts als kind met de BB-helm van haar vader

zwarte bakelieten telefoon die alleen af zou gaan bij de BB-blokhoofden om in actie te komen. De keren dat de telefoon afging als oefening hebben een grote angst achtergelaten bij Martin. Naast deze telefoon wist Martin ook al vanaf een jonge leeftijd dat er een plekje voor zijn gezin in de schuilkelder onder het gemeentehuis zou zijn. Van de wekelijkse BB-oefeningen tot de actieve rol van zijn moeder in de verspreiding van informatie over wat zij moesten doen als de bom zou vallen. De maatschappelijke keuzes van zijn ouders hebben er in dit geval in grote mate voor gezorgd dat Martin al van jongs af aan zeer bewust bezig was met de Koude Oorlog. Ook Brigitte Giesen-Geurts schrijft dat de helm, overall en schoenen van de BB een groot deel van haar jeugd uitgemaakt hebben.

Een extra ingewikkelde situatie blijkt uit het verhaal van Annemieke Kamoschinski-Portegies Zwart. Annemieke groeit namelijk op in een communistisch gezin en heeft mede daardoor heel negatieve herinneringen aan de Koude Oorlog. Zij kan zich herinneren dat er ten tijde van de Hongaarse opstand in 1956 een nieuwe houding richting communisten ontstond. Vanaf die tijd moest alles in het geheim. De krant *De Waarheid* werd in een gesloten envelop geleverd en de partijgenoten spraken stiekem af. "Niet kijken en niet praten waren belangrijke uitgangspunten bij ons thuis," vertelt Annemieke. In het zwartgeklede mannen op de hoek van de straat en klikgeluid tijdens het bellen waren dagelijkse kost volgens Annemieke. Haar broer werd, als professioneel basketballer, voor een toernooi de toegang tot Amerika geweigerd. En haar zus heeft psychische klachten gekregen omdat zij constant het gevoel had gevolgd te worden. Voor Annemieke was deze periode wrang. Ondanks de rol van haar vader in het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog is hij de rest van zijn leven gewantrouwd en gevolgd. De Koude Oorlog leeft nog ontzettend voor Annemieke, zij wacht nog altijd op een excuus vanuit de Nederlandse overheid.

Jacob Mannessen sprak in zijn verhaal ook met enige wrok over de Koude Oorlog periode. Zijn vader was al voor de oorlog een overtuigd socialist en pacifist en zijn moeder was ook pacifist. Zijn vader was in de Tweede Wereldoorlog actief bij het verzet. Omdat zijn vader had meegewerkt

aan de voorbereiding van een liquidatie heeft hij na de oorlog toch 3 jaar gevangenisstraf gehad. Hoewel hij na 9 maanden is vrijgesproken heeft hij nooit meer zijn droom om directeur van een school te worden waar kunnen maken. Zijn ouders hebben door deze gebeurtenissen altijd een kritische houding richting de westerse politiek gekoesterd. Dit maakte uiteindelijk dat Jacob de militaire dienst afkeurde met gewetensbezwaar. Tot op heden blijft Jacob op politiek gebied kritisch. Hij schrijft "De koude oorlog was een realiteit van machthebbers die zich misdroegen in andere landen zie Vietnam, Oost-Europa, Afghanistan, etc. Zij dreigden met atoomwapens om hun eigen wereldspel te kunnen spelen en anderen te onderdrukken. Dit heb ik in mijn jeugd geleerd en ook nu is het niet anders." Dit verhaal laat zien hoeveel invloed opvoeding kan hebben op de kaders waarin iemand doet en denkt. Had Jacob dienstgeweigerd als zijn ouders geen pacifisten waren? In hoeverre heeft de straf en de daaruit volgende wrok van zijn vader invloed gehad op de uiterst kritische houding van Jacob?

De verhalencampagne laat in dit geval meerdere dingen zien over kinderlijke angst. Ten eerste bevestigt het in hoeverre angst wordt overgenomen van volwassenen op kinderen. De Tweede Wereldoorlog leefde voort in herinneringen en trauma's. De kinderen van na de oorlog deelde deze angst en trauma's ondanks dat ze deze periode zelf niet fysiek ervaren hebben. Tijdens de Koude Oorlog speelde de maatschappelijke positie van ouders een grote rol. Ouders die deel uitmaakten van Defensie of de BB resulteerden vaak in angstige kinderen terwijl ouders met een communistische of pacifistische ideologie vaak meer gevoelens van wrok en afkeur lieten zien richting de Nederlandse overheid bij de kinderen maar ook later in het volwassen leven.

Hoofstuk 4: opmerkelijke verhaallijnen

Seedorf

De voormalige legerplaats Seedorf in het Noorden van Duitsland was een opvallende aanwezigheid binnen de verhalencampagne. Sterker nog, van alle kazernes die genoemd zijn in de verhalen komt Seedorf het meest frequent voor. Ter verduidelijking, de meeste kazernes werden tussen de 1 en 5 keer genoemd, Seedorf is 21 keer genoemd. Hoewel het Koude Oorlog erfgoed in Nederland de drijfveer is achter de verhalenanalyse zou het gebrekkig zijn om de aanwezigheid van het Duitse Seedorf in de herinneringen van voormalig dienstplichtig militairen te negeren. Omdat Seedorf van 1963 tot 2006 heeft gefunctioneerd als legerplaats zijn er logischerwijs heel veel militairen en dienstplichtigen gelegerd geweest in de basis. Doorlopend woonde er in deze 43 jaar ongeveer 2700 dienstplichtigen, aangevuld door 1400 beroepsmilitairen en hun familieleden in en om Seedorf. Omdat de legerplaats een belangrijk onderdeel was van de NAVO-verdedigingslinie wordt het ook wel een relikwie uit de Koude Oorlog genoemd.²¹ Wat maakt Seedorf zo'n indrukwekkende plek voor de voormalig dienstplichtigen die er gelegerd waren?

Het antwoord op deze vraag is niet eenzijdig. Er spelen meerdere factoren een rol in dit geval. Een daarvan was de ligging van de locatie. Seedorf lag voor veel dienstplichtigen ver van hun

Figuur 14: Foto van de toegangspoort van Seedorf door Wim Wertheim

huis in Nederland en dichterbij de Oost-Duitse grens. De locatie resulteerde vaak ook in bezoeken aan het IJzeren Gordijn. De dienstplichtigen in Seedorf spraken in de verhalen vaak over het bezoek aan het hek in burgerkleding (om achterdocht te vermijden). Hier kwamen zij oog in oog te staan met de

'vijand'. Volgens een kapitein uit Seedorf werden deze excursies bewust georganiseerd om

²¹ "Seedorf doet poort na 43 jaar dicht," in Defensiekrant, Nummer 19 (11 mei 2006).

motivatie te stimuleren bij de dienstplichtigen. Volgens de kapitein ademde de plek een vorm van onvrijheid uit. Het prikkeldraad en wat tankversperringen. “Je ziet eigenlijk geen bal. Maar gewoonlijk waren de jongens er wel van onder de indruk.”²² H.W. van der Scheer schreef over wat hem het meeste bij was gebleven van dit bezoek. Kort maar krachtig: “Een Oostblok militair in een wachttoren met het geweer op ons gericht.” Het oog in oog staan met de vijand is iets dat de in Nederland gestationeerde dienstplichtigen niet hebben meegemaakt. Dirk Septer heeft een luchtig verhaal geschreven over het ‘oog in oog’ staan met de vijand. In zijn verhaal schrijft Dirk over het kat- en muisspel dat het langs het IJzeren Gordijn was. Waarschijnlijk om te testen hoe snel de Nederlanders konden reageren reden Russische waarnemers langs het hek. Dit verhaal ging overigens niet over een bezoek aan het IJzeren Gordijn maar over een Sovjet Military Mission wat in feite (open) militaire spionage was aan de grens. Als reactie hebben Dirk en een groepje mede dienstplichtigen vanuit de achterklep van een Hanomag vrachtwagen sneeuwballen gegooid op de “vijand”. Dirk herinnert zich ten minste één voltreffer. Hoewel dit verhaal tamelijk onschuldig is, hadden de sneeuwballen ook kogels kunnen zijn. Het feit dat de vijand zo binnen handbereik was moest indruk gemaakt hebben.

Wat ook een belangrijk onderdeel blijkt te zijn van de herinnering aan Seedorf is het leven op en om de kazerne. Zo kwamen de belastingvrije aankopen die de dienstplichtige militairen in Duitsland konden doen regelmatig voor in de verhalen. Een nieuwe auto, sigaretten, drank, noem maar op. De vrije dagen in Seedorf werden ervaren als een feestje. Volgens Ed IJdema was er als militair in Seedorf veel ontspanning beschikbaar. “Het was mogelijk van alles te ondernemen: zo was er natuurlijk een schietclub, maar ook een manege, men kon leren zweefvliegen of een heus pilotenbrevet halen, parachutespringen, leren duiken, zeilen en wat dies meer zij.” De voormalig bataljon-arts Wim Werthem spreekt in zijn verhaal over de sfeer op de kazerne. Hoewel hij zelf met positieve herinneringen terugkijkt op de periode en de band tussen hem en zijn collega’s blijkt er ook uit zijn verhaal dat er veel weerstand was. Zo kwamen er in het spreekuur veelvuldig dienstplichtigen die ziektebeelden veinsden om onder bepaalde militaire activiteiten uit te komen. Ook moest Wim leren omgaan met de mentale problematiek zoals heimwee. Hij schreef hierover: “Deze jongens trokken zich terug en raakten geïsoleerd in hun groep waardoor zij toenemend in een vicieuze neerwaartse spiraal terecht kwamen. Door interventie van hun maten of de onderofficieren van hun groep keerde het tij nog wel eens maar soms was het onbegonnen werk en was terugkeer naar Nederland de enige optie.” Een luchtig onderdeel van zijn verhaal was de

²² Maj Koos Sol, Marleen Wegman-Qualm en Petra Wessels, *40 jaar Nederlandse troepen in Seedorf* (Plantijn Casparie: Zwolle, 2003), 16.

aanwezigheid van het fanfarekorps. Het fanfarekorps zorgde voor muziek op de kazerne maar ook voor ‘wiedergutmachung’ volgens Wim. “Het kwam met enige regelmaat voor dat een aantal militairen na een discotheekbezoek in één van de omliggende dorpen de doorgaans goede relatie met de lokale Duitse bevolking op het spel had gezet. Het fanfarekorps herstelde met passende muziek succesvol de verhoudingen.” De blije momenten werden afgewisseld door verdrietige momenten wanneer hij het overlijden van jonge mannen moest constateren door een noodlottig ongeval. Al met al schrijft Wim Werthem over een positieve ervaring in Seedorf. Hij onderschreef de inclusie die er heerste op de kazerne.

Kan het zijn dat de afgezonderde positie, het contact met de vijand of de belastingvrije peuken ervoor hebben gezorgd dat Seedorf een prominentere plek in de herinnering van dienstplichtige soldaten heeft gekregen? Ongeacht de reden voor deze populariteit, wat moet er met deze kennis gebeuren? Blijkbaar is Seedorf heel prominent aanwezig in de Nederlandse herinnering aan de Koude Oorlog. Dit rechtvaardigt een nader onderzoek naar ons militaire erfgoed in Seedorf. Wat is er nog van over en wat zou er beschermd moeten worden?

Achter het IJzeren Gordijn

Ook de aanwezigheid van Nederlanders in de Sovjet-Unie past niet binnen de gekozen thema’s maar is te belangrijk om links te laten liggen. Dit waren de enige keren dat Oost en West ook echt samenkwamen. Zo was Frits Prakke in 1982 persoonlijk uitgenodigd door de DDR Akademie van Wetenschappen om een presentatie te geven over zijn onderzoek bij TNO met als onderwerp

Figuur 15: Ansichtkaart Berlijn van Frits Prakke

robotica en industriële computers. Eenmaal in de DDR kon Frits zijn ogen en oren niet geloven. Over de Akademie schreef hij “Wetenschap en technologie in de DDR verkeerden in 1982 in een bedroevende staat, te vergelijken met een langzaam leeglopende ballon.

Economisch en technologisch had de DDR de slag gemist. De

iconische Trabant was in 20 jaar verworpen tot een stinkend relikwie op de straten van Oost-

Berlijn. De Akademie van Wetenschappen was er alles aan gelegen een positieve indruk te maken en eigen successen te etaleren. Dat leverde een reeks pijnlijke momenten op.”

Een bijzonder verhaal over een reis naar de andere kant van het Gordijn komt van Arend Heideman. Arend was al lange tijd mateloos geïnteresseerd in de onvrijheid in het Oostblok. Zodanig zelfs dat hij in 1968 is begonnen met Russisch leren en in 1981 het plan opzette om naar Moskou te reizen. “Het was alleen met de auto mogelijk. In Polen was veel spanning vanwege Solidarnosc. Aan de grens met Rusland werd alles grondig bekeken; dat duurde drie uur. Onderweg noteerden politieposten mijn nummerbord. Maximaal 500 kilometer per dag rijden en niet van de weg afgaan van Minsk naar Smolensk naar Moskou.” Wat hij daar aantrof bleek niet ver af te liggen van wat er werd verteld in het nieuws. Toch heeft zijn reis voor hem des te meer bevestigd dat mensen elkaar niet moeten afkeuren puur berust op de afkomst van de ander.

Figuur 16: Op de snelweg naar Moskou door Arend Heideman

Het verhaal van Arend Heideman toont een nieuwsgierige avonturier. Ook Els Kerstens en haar man waren nieuwsgierig naar het Oosten. Zij trokken in 1972 met een vouwwagen richting Polen.

Toen zij in contact raakten met een

oudere Poolse man deden ze een schokkende ontdekking. “Bij een schoolgebouw stopte hij, keek om zich heen of niemand hem zou kunnen afluisteren, en fluisterde toen dat van deze school een schuilkelder gemaakt kon worden als het Westen zou aanvallen. Hè, antwoordden wij verbaasd, maar wij zijn helemaal niet van plan jullie aan te vallen; wij zijn juist bang voor jullie! En daar, op die avond, op die plek, werd het ons duidelijk: zij zijn net zo bang voor ons als wij voor hen!”

Deze angst voor het Westen zat er bij de Tsjetsjeense anonieme schrijver al vroeg in. Geboren in 1959 en opgegroeid in de Sovjet-Unie schrijft deze vrouw over haar ervaringen als kind in de Sovjet-Unie. Voor haar was in Rusland iedereen gelijk. Ze gingen naar school in hetzelfde uniform, ze woonden in dezelfde flatgebouwen en alle kinderen konden naar de opvang. Haar leven was makkelijk in de Sovjet-Unie. Ze kon goed leren en kon zich hierdoor onderscheiden. Deze inspanningen werden beloond met de titel ‘Oktoberrevolutiekind’. De schrijfster geeft aan dat zij is opgevoed tot een echte communist waarbij de angst voor het Westen groot was. “Over Amerika

hoorden we negatieve verhalen. Daar waren zwarte mensen die echt arm waren en witte rijke mensen die niets deden om die situatie te verbeteren. Wij waren vanzelfsprekend bang voor oorlog. We mochten dan wel niet altijd boter en vlees hebben, als er maar geen oorlog komt alsjeblieft. 'Maak maar raketten om ons te beschermen'." Deze verhalen over ervaringen aan de andere kant van het gordijn geven inkijk in de ingewikkelde onbereikbaarheid tussen beide werelden. Was de angst net zo groot geweest als beide kanten wisten hoe bang ze voor elkaar waren?

Figuur 17: Als kind op een basisschool in de Sovjet-Unie met een portret van Lenin op de achtergrond

Tot slot

Wat laten deze verhalen ons zien over het erfgoed van de Koude Oorlog in Nederland? De uitgebreide respons op de campagne heeft een verscheidenheid aan verschillende verhalen opgebracht. Deze verhalen zijn mooi en inspirerend. De verhalen schetsen de gevoelswereld waarin men leefde. Maar wat heeft het erfgoed hieraan? Wat opvalt aan de verhalen is dat er eigenlijk maar weinig in detail over het erfgoed wordt gesproken. Bepaalde kazernes of bunkers werden in de loop van verhalen genoemd als ware een klein detail of achtergrondinformatie. Herinneringen focussen zich op sentimenten als angst, blijdschap, of woede. Het materiele lijkt maar bijzaak. Hierbij komt kijken dat veel Koude Oorlog objecten niet als mooi worden bestempeld, half of helemaal verscholen zijn onder de grond of totaal niet toegankelijk zijn. De neiging is dan al snel om afscheid te nemen van het erfgoed. Toch geven de verhalen een essentiële laag. Het beton wordt als het ware opgevuld door emoties en herinneringen.

Naar aanleiding van de analyse kan er gesteld worden dat deze campagne pas het topje van de ijsberg is wat betreft herinneringen aan Koude Oorlog erfgoed. Een voorstel zou zijn om

voor de uiteindelijk definitief aangewezen rijksmonumenten een eigen verhalencampagne op te zetten. Zo krijgt elk nieuw monument een lading van emotie en herinnering. Een zinvolle stap in het begrijpen en waarderen van erfgoed. En hoe bijzonder is het dat een groot deel van deze herinneringen nog uit de eerste hand komen? Dit kan echter alleen als zij snel worden gehoord.

In de inleiding van het onderzoek werd de vraag gesteld: heeft oorlog alleen plaatsgevonden als er bommen zijn gevallen? Het feitelijke antwoord is wellicht ja. Toch heeft de verhalencampagne laten zien dat de Koude Oorlog wel degelijk als een 'echte' Oorlog leefde onder de Nederlandse bevolking. De angst voor wat er misschien komen gaat heeft Nederland in zijn greep gehouden. Jarenlang hebben de mannen op de luchtwachttorens naar het luchtruim gekeken, wachtend op de vliegtuigen die nooit zijn gekomen. Tientallen jaren hebben wachtlopers de kernwapens bewaakt die nooit zijn gebruikt. Kinderen hebben wakker gelegen van de angst of zij wel een plekje in de nabijgelegen schuilkelder hadden, en of oma het wel op tijd zou halen. Moeders hebben de kasten vol gelegd met blikvoer en drinken dat uiteindelijk allemaal de houdbaarheidsdatum lang en breed overschreden heeft. Met de conclusie dat deze oorlog feitelijk geen oorlog is geweest omdat er geen daadwerkelijke bom is gevallen gaan we voorbij aan de angsten en daar bijkomende maatregelen die men heeft getroffen. Voor veel mensen zal de Koude Oorlog wel degelijk als oorlog hebben gevoeld, in herinnering.

Bibliografie

- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker. "De gevaarlijkste van alle bronnen." *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* Vol. 1, nr. 4 (2004), 3-22.
- Boeije, Hennie en Inge Bleijenbergh. *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Boom uitgevers: Amsterdam, 2019.
- Boom, van der, B.E. "Oorlogsangst in Nederland." *Leidschrift* Vol. 16, nr. 1 (april 2001), 7- 33.
- Defensiekrant. "Seedorf doet poort na 43 jaar dicht." Nummer 19 (11 mei 2006).
- Dekker, Rudolf. "De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap." *Amsterdams sociologisch tijdschrift* Vol. 29, Nr. 1 (2002).
- Dekker, Rudolf. "Wat zijn egodocumenten?" De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, geraadpleegd op 17 augustus 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_indoo04199301_01/_indoo04199301_01_0017.php.
- Gort, Margreet. "Het mysterie van Darp," RTV Drenthe. Geschreven op 3 januari 2022, geraadpleegd op 13 september 2023, <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/14309813/het-mysterie-van-darp-vanaf-morgen-op-tv-drenthe>.
- Hoffenaar, J. en B. Schoenmaker. *Met de blik naar het Oosten: de Koninklijke Landmacht 1945-1990*. Historical Section of the Royal Netherlands Army: Den Haag, 1994.
- Kansteiner, Wulf. "Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies." *History and Theory* Vol. 41(2002), 179-197.
- Klinkert, Drs. W. "Dienstplicht: Militaire opvattingen over het maatschappelijke nut, 1870-191." *Militaire Spectator* 159 (1990).
- Leo Jansen, *Sociocratische tendenties in West-Europa*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983.
- Patricia Dashorst, "Opgroeien met de oorlog," *Cogiscope* (2016), 17-20.
- RCE, *Trouwe bondgenoot met Hollanditis* (2022), 20.
- Sol, Koos, Marleen Wegman-Qualm en Petra Wessels, *40 jaar Nederlandse troepen in Seedorf*. Plantijn Casparie: Zwolle, 2003.

Varlinskaya, Elena I., Courtney S. Vetter-O'Hagen, and Linda P. Spear. "Puberty and gonadal hormones: role in adolescent-typical behavioral alterations." *Hormones and behavior* Vol. 64, nr. 2 (2013): 343-349.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*. Amsterdam University Press: Den Haag/Amsterdam, 2007.

Wouters, Nico en Koen Aerts. "Mondelinge geschiedenis en collectieve herinnering. Tussen representatie en receptie." *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* Vol. 92 (2014), 503-511.